

*Др Драган Батавељић, редовни професор,
Правног факултета Универзитета у Крагујевцу,
Dr Wolfgang Rohrbach, redovni profesor
Univerziteta Dunav Krems, Austrija*

УДК: 27-74:342.4(497.11)

DOI: 10.46793/DCP23.185B

ПОЛОЖАЈ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У УСТАВИМА МОДЕРНЕ СРБИЈЕ

Сажетак: Аутори у раду указују, најпре, на историју Српске православне цркве, која датира још из Средњег века, тј. на њену аутокефалност, која је проглашена 1219. године. Развој Српске православне цркве и уздигнуће на највише достојанство, трајало је читав век и по, али су њеном даљем напретку велики ударац задала османска освајања. То је био период када су настала тешка времена за Србију и српски народ, као и за њихову цркву због пустошења и рушења средњовековних манастира и православних богомоља. Уздигнуће у ранг патријаршије 1346. године је трајало само један век, јер је после пада Смедерева 1459. године, дошло до укидања Пећке патријаршије. Тај мрачни период постојања наше цркве и борба за њену обнову, такође је трајала читав један век, да би 1557. године Патријаршија била обновљена. Нажалост, после нешто више од два века, 1766. године, поново је укинута, да би половином XIX века, Карловачка јерархија обновила српско патријаршијско достојанство у Сремским Карловцима, који су тада били у саставу Хабзбуршке монархије. До побољшања положаја Српске православне цркве у Србији, дошло је тек 1831. године, када је Србија добила аутономију захваљујући Хатишерифу из 1830. године. Тада су настали бољи дани за Цркву и њене представнике који, нажалост, нису дуго трајали, јер је током Првог светског рата дошло до великих страдања црквених објеката, свештенства и црквених великодостојника. Стварање Прве југословенске државе и догађаји после ње давали су наду за свеопштом обновом и побољшањем положаја Цркве, што је опет, само после две деценије прекинуто, избијањем Другог светског рата, а посебно, после његовог завршетка. "Црни дани" су трајали пола века, због односа комунистичког режима према религији, да би та ситуација била промењена деведесетих година XX века. Зато аутори прате настанак, развој, положај, статус и све оно што је везано за Српску православну цркву, анализом свих расположивих докумената, а посебно устава, који су доношени, све до важјећег, тзв. "Митровданског устава" из 2006. године.

Кључне речи: Српска православна црква, аутокефалност, Средњи век, модерна Србија, религија, Пећка патријаршија, устави, црквено право.

1. Увод

Пре него што се упустимо у дубљу анализу положаја Српске православне цркве у уставима модерне Србије, указаћемо најпре на чињеницу да државно-црквено право представља правну грану, која обухвата норме путем којих се регулишу односи између државе и цркве и верских заједница. Такође, ова правна грана обухвата и норме које регулишу положај цркава и верских заједница у правном поретку¹. С обзиром да је главна тема нашег рада модерна српска државност обезбеђена бројним уставима, тј. положај наше Цркве у овим највишим општим правним актима, треба рећи да се у таквој државности државно-црквени односи утврђују, управо, уставом. Зато, овде посебно наглашавамо да је у нашем народу сам појам "устав" први употребио Свети Сава и то у чувеном документу, Карејском типиксу, тј. средњовековном спису из XII века². Наиме, "по скитском уставу подвизавају се и Богу моле монаси усамљеници, који своје молитве врше у ћелији, а не у храму, док они монаси који живе заједнички у општежићу, врше своје молитве, заједничка богослужења у цркви по пуном уставу богослужења. За вршење скитске службе није потребан свештеник, и скитска служба је састављена из псалама, молитава и метанија. Из молитава, читања псалтира и поклона скићана развио се од IV столећа облик посебног, усамљеничког, скитског богослужења, скитског устава. За развитак скитских правила много је допринела Света Гора, где је цветало монашко усамљеништво, а где се јавио и овај светогорски скитски Карејски устав Св. Саве"³. Тако је временом овај типик постао основа (темељ), тј. образац монашког испосничког живота, не само на Светој Гори, него и много шире, јер он садржи правила која одређују ко може да постане усамљеник⁴. Посебно место заузима

¹ Марковић, В., Ромић, М., *О уставности регистрања цркава и верских заједница – прилог проучавању државно-црквеног права*, у: Страни правни живот, год. LXIV, бр. 1/2020, стр. 45-48.

² Овај спис је на пергаменту написао Свети Сава 1199. године на Светој Гори у својој испосници у Кареји и то је, до данас, најстарији сачувани српски документ, који садржи основна правила и упутства како монаси треба да воде свој живот у испосницама, а због свог значаја оригинал се чува у манастиру Хиландар. Сматра се да Карејски типик представља прерађени и прилагођени превод старијег грчког скитског типика (скит је нарочити вид монашке испосничке насеобине, која је настала у хришћанском Египту у току IV и V века).

³ Мирковић, Ј., *Скитски устави Св. Саве*, Братство, бр. 28/1934, стр. 51-67.

⁴ То значи да није била довољна само жеља неког монаха да се изолује и одвоји од братства, него је одлуку о томе морало да донесе, управо, манастирско братство, али

Законоправило, Крмчија и Номоканон Светог Саве (грч. *nomos* - грађански закон, *kanon* - црквено правило), које представља рецепцију византијског права, тј. потпуно нову компилацију световних и црквених норми, прилагођену друштвеном животу тадашње Србије⁵. Према томе, историјат односа цркве и државе код Срба, почев од Средњег века, па све до данашњих дана, веома је сложен, тако да, ако бисмо се дубље упустили у анализу ових односа, лако можемо установити да ту постоје различити системи, почев од изузетно добрих односа и, такорећи, потпуне сагласности, преко система доминације (надмоћи) државе над црквом и обрнуто, затим система државне цркве, као и система признатих цркава и верских заједница и, коначно, система одвојености цркве од државе.

Такође, треба рећи да се питањима односа државе и цркава (као и верских заједница), све до данашњих дана није посвећивала потребна пажња у правној науци на просторима где живимо. Разлога за то има више, али један од најзначајнијих се састоји у чињеници што је код нас деценијама после Другог светског рата, за време идеолошког тумачења државе и устава (као и права, уопште), ово питање било на маргини интересовања. Наиме, разматрање односа између државе и цркве није било популарно и није представљало тему која је заслуживала одговарајућу научну пажњу, тако да се овом питању деценијама није посвећивала потребна теоријска разрада, нису одржавани научни скупови, округли столови, дискусије и коментари, а о неким озбиљнијим зборницима и монографијама сувишно је и говорити. Зато ћемо у овом раду настојати да, у најкраћим цртама, обрадимо правни положај Српске православне цркве у Кнежевини и Краљевини Србији, Првој југословенској држави (Краљевини СХС, тј. Краљевини Југославији), ФНРЈ, СФРЈ, СРЈ, државној заједници Србија и Црна Гора и, коначно, независној и самосталној Републици Србији од 2006. године. Наиме, период од два века модерне државности на нашим просторима (почев од 1804. године) представља раздобље веома сложених дешавања, почев од подизања Првог и Другог српског устанка, борбе за уставност и добијање првих уставних аката, стицања независности од Отоманске империје, развоја независне српске државе, парламентарних криза, борбе за престо две династије, разарања током Првог и Другог светског рата, тешких година идеологизације после ослобођења, распада Друге југословенске државе и ратова на просторима појединих република, незабележене инфлације и економске кризе, бомбардовања СР Југославије и, коначно, распада државне заједнице Србија и Црна Гора.

само на основу процене способности кандидата за тако строг монашки живот. Наиме, живот у испосницама се одвијао у веома тешким условима, у готово непрестаној молитви и посту (јео се, углавном, само хлеб и пила вода), потпуно усамљен или, евентуално, са још једним или двојицом монаха.

⁵ Сматра се да је овај значајан средњовековни документ, који на неки начин регулише однос државе и цркве, настао почетком XIII века, тј. 1219. или 1220. године, после добијања аутокефалности српске цркве.

2. Историјски поглед на однос цркве и државе

Када је реч о положају Српске православне цркве у уставима модерне Србије, треба рећи да историја ове Цркве сеже далеко у прошлост и то чак у Средњи век. Наиме, њена аутокефалност је проглашена 1219. године, са седиштем у манастиру Жича (од 1253. године у Пећи – Пећка архиепископија), а њу је издејствовао Свети Сава, који је проглашен (рукоположен) за "првог српског архиепископа српских и приморских земаља" од стране цариградског патријарха Манојла I Харитопула. Самим тим чином, српска црква је добила достојанство архиепископије, коју је Цар Душан 1346. године уздигао у ранг патријаршије на црквеном сабору у Скопљу. Том приликом је српски архиепископ Јоаникије II уздигнут у ранг патријарха⁶, али је већ после само четири године, дошло до раскола са Цариградском патријаршијом, која је "бацила" анатему, божију казну и тиме извршила екскомуникацију Српске православне цркве. То је трајало све до 1375. године.

Велики ударац је учињен османским освајањима, када настају тешка времена за Српску патријаршију, јер су многи средњовековни манастири опустели и остали без монаштва, а многим се чак изгубио и траг постојања, због честих турских разарања. Посебно тешка ситуација је настала падом Смедерева 1459. године, после смрти Деспота Ђурађа Бранковића 1456. године и смрти његовог најмлађег сина Деспота Лазара Бранковића 1458. године⁷, неслоге и борбе око престола међу његовим наследницима. Без обзира на чињеницу што су Срби пружили највећи отпор Турцима од свих балканских народа, освајачи су ушли у небрањено Смедерево, чиме је почело српско вишевековно ропство, а тадашња Пећка патријаршија је била укинута. Међутим, борба за њену обнову трајала је скоро читав један век и успешно је окончана 1557. године, када су на високим положајима у Порти била три Србина везира – Мехмед-паша Соколовић, Рустем-паша Опуковић и Семиз Али-паша. Наиме, њима се приписује заслуга (ту се мисли, пре свега, на Мехмед-пашу Соколовића, чији је блиски рођак, а по некима рођени брат, Макарије Соколовић изабран за српског патријарха) што је тадашњи султан Сулејман Величанствени⁸ дозволио обнову Српске (Пећке) патријаршије, која је, нажалост, 1766. године поново укинута, а

⁶ Оно што је битно нагласити, јесте чињеница да су овом свечаном чину присуствовали, поред бугарског патријарха и охридски архиепископ, као и српски епископи.

⁷ Он је умро без мушких потомака и од тада је на челу остатака деспотовине било трочлано Намесништво, чији чланови нису могли да се договоре и сложе око одбране Смедерева и политике коју би требало да воде у деспотовини, што је, у највећој мери, олакшало пропаст српске средњовековне државе, која је непун век раније била најмоћније царство на Балкану.

⁸ Источном свету је познат као Законодавац, који је спровео многе реформе правног система Османског царства, због чега га убрајају међу најмоћније светске владаре свога времена, као и читаве историје.

њене епархије, које су биле под турском влашћу, прикључене Цариградској патријаршији. Међутим, Карловачка јерархија се после укидања Пећке патријаршије, није починила Цариградској⁹, него је 1848. године обновила српско патријаршијско достојанство. Она је то учинила проглашењем Српске патријаршије у Сремским Карловцима¹⁰.

3. Положај Српске православне цркве у Кнежевини Србији

Побољшање положаја српске цркве је уследило у првој половини XIX века, када је дошло до ослобађања Централне Србије од Османске власти. Наиме, тада је дошло до одређених уступака Порте, која је приморана одредбама Једренског мира, издала Србима Први хатишериф септембра 1829. године, који је прочитан јануара 1830. године на скупштини у Крагујевцу. Њиме је започет пут ка добијању српске аутономије, која је остварена Другим хатишерифом из децембра 1830. године, а потврђена Трећим хатишерифом из 1833. године, који је представљао свечану повељу турског султана Махмуда II. Наиме, њиме је у Србији званично укинут феудализам и извршено присаједињење шест отргнутих нахија¹¹. У Кнежевини и Краљевини Србији је донето шест устава и четири системска закона о цркви, о чему ће бити речи у тексту који следи. У овом периоду је примењен систем државне цркве, па ћемо, отуда, посебно анализирати утицај државне власти на унутрашња црквена питања, при чему можемо указати на чињеницу да је, у том периоду, однос државе према Цркви био изузетно коректан, при чему се унутрашња аутономија Српске православне цркве веома поштовала, а одговарајућим правним актима је био уређен и правни положај мањинских верских заједница, као што су римокатоличка, јеврејска, протестантска и исламска.

Када је реч о положају српске цркве у то време, треба нагласити значај наведеног Другог хатишерифа, којим је Турцима забрањено пребивање у Кнежевини, док се Висока порта обавезала да се неће мешати у унутрашњу управу Србије. Србима је признато право на вероисповест, као и слобода бирања митрополита и епископа, кога ће постављати цариградски патријарх. Унутрашња управа је била поверена Кнезу и Савету, при чему је Кнез имао законодавну власт, а са Саветом је делио извршну власт, с тим што је чланове овог Савета бирао сам Кнез, док су се Турци обавезали да се неће мешати у правосуђе.

⁹ Цариградској патријаршији се није потчинио, после укидања Пећке патријаршије 1766. године, ни Српска православна Цетињска епархија у Црној Гори, јер је она очувала своје јерархијске везе са остатком Српске јерархије у Карловачкој митрополији.

¹⁰ Видети шире: Слијепчевић, Ђ. М., *Историја Српске православне цркве* – 2, Искра, Минхен, 1966.

¹¹ Овај Хатишериф је преведен на српски језик и прочитан фебруара 1834. године на тзв. "Трифунској" скупштини.

Захваљујући томе, црква је у Србији добила своју аутономију већ 1831. године, јер су испоштоване одредбе Хатишерифа из 1830. године. Наиме, тада су у Цариграду хиротонисани њени први епископи Срби, док је за митрополита српског изабран Мелентије Павловић, који се упокојио само две године касније (1833.). На његово место је дошао митрополит Петар Јовановић, који је извршио духовну реформу, основао Београдску богословију, а у духу модернизације Србије, црква је почела да води књиге крштених, венчаних и умрлих. Оно што је посебно значајно за период његовог управљања Српском православном црквом, јесте доношење првог црквеног устава, познатог под називом "Начертаније о духовним властима књажевства Српског"¹². Овај Устав је усвојен на Духовској скупштини у Крагујевцу 1836. године, а његов значај се огледа у томе што је митрополит Петар настојао да се његовим доношењем, црквени живот усклади са правилима која су сачињавала црквено право, али и да умањи утицај државе на црквене послове.

Неспорна је чињеница да је Сретењски устав из 1835. године први устав модерне Србије и да је његов значај од непроцењиве важности, али ћемо се ми овде ограничити само на његове одредбе у деветој глави, које су посвећене Цркви. Наиме, захваљујући одредбама напред наведеног Хатишерифа, положај наше Цркве је временом постајао све бољи, тако да члан 92. Устава каже да је "у православној источној Српској цркви један Митрополит Србски", док "архијереја може бити онолико, колико буде по мложеству народа нужно". Такође, одредба члана 93. Устава гарантује унутрашње руководство Цркве на челу са митрополитом, која ће се указом одредити закључивањем уговора утврђеним са патријархом у Цариграду, с тим што ће се митрополиту и архијерејима (колико год их буде у Србији), плата одређивати из народне касе, а свештенству ће народ српски давати све као што је до тада било уобичајено. Ради поштовања свештеничког позива, чланом 96. је прописано да свештеници и представници духовне власти не могу у Србији имати још неко занимање (звање)¹³, док једино митрополит и, у случају потребе архијереји, могу бити позвани од стране Књаза и Државног совјета по питању саветовања о црквеним делима. Оно што је посебно значајно, јесте гарантовање права свакој вероисповести у Србији да обавља своје богослужење слободно, по својим обредима и свако ће бити подржано од извршне власти, а "заклињање људи, који нису православног источног вјероисповједанија, свршива се по обредима њине цркве" (члан 98.).

Као што смо већ навели, Сретењски устав је био од изузетног значаја за развој уставности у модерној Србији после подизања Првог и Другог српског устанка. Иако је то био Устав који је трајао најкраће у уставној историји Србије

¹² Новаковић, Д., *Начертаније о духовним властима као први закон о Православној цркви у Србији*, Историјски часопис, бр. 57/2008, стр. 205.

¹³ То би се данас могло превести као сукоб интереса.

(био је на снази мање од два месеца), он је имао огроман утицај у тадашњој Србији, која је била под влашћу Отоманске империје. Наиме, овим актом су уведена многа права и слободе, која нису постојала ни у уставима, тада највећих светских сила, као што су Аустрија, Русија и Турска, тако да су се ове земље уплашиле да се то "семе француског конституционализма"¹⁴ не зачне и на тлу Србије, која је тада била несамостална држава, тј. још увек под знатним утицајем Турске. Отуда су ове велике силе тражиле од Књаза Милоша, који је, иначе, током своје владавине желео да влада апсолутистички, да овај Устав "повуче", што је он врло радо учинио. Међутим, то је довело до тога да је настао тзв. уставни провизоријум, јер Србија није имала Устав све до 1838. године, када је донет тзв. "Турски устав" у облику султановог Хатишерифа. Овај акт је донет без изјашњавања грађана, односно њихових представника оличених у Народној скупштини, него је то учињено, тако што је султан "подарио" српском народу Устав, који је, по свим карактеристикама, био најлошији у уставној историји Србије, али је, за разлику од Сретењског и других устава Србије доношених све до данашњих дана, трајао најдуже, тј. до 1869. године?!

Што се тиче одредаба које су регулисале положај Цркве и верских заједница, треба рећи да је чланом 57. овог акта тадашњи султан даровао народу српском пуну слободу да упражњавају обичаје и церемоније њиховог црквеног закона и да самостално изаберу своје митрополите и епископе, под условом да они по духовном чинодејству и положају, буду потчињени власти Патријарха са седиштем у Константинопољу, тј. Цариграду (данашњем Истанбулу), који је сматран врховним заповедником црквеног закона и Синода. Оно што је посебно наглашено у овом члану јесте одредба да црквени великодостојници управљају делатности црквеног закона и саме Цркве што часније, тј. "совершеним образом", без уплитања у делатност државе и вођење политике.

Не улазећи у политичка збивања после доношења Турског устава из 1838. године (Кнез Милош је абдицирао 1839. године, када га је, уместо тешког болесног Кнеза Милана Обреновића II, на престолу наследило Прво намесништво – Аврам Петронијевић, Јеврем Обреновић и Тома Вучић Перишић, 1840. године је на власт дошао његов син Михаило, који је владао до 1842. године, када је на власт дошао Карађорђевић син Александар, који је владао све до 1858. године)¹⁵, треба рећи да је овај период био доста буран. Наиме, Кнез Милош се у Србију вратио на престо после Светоандрејске скупштине 1858. године и владао све до своје смрти, 1860. године, када га је наследио његов син Михаило, који је владао све до његовог убиства у Београду 1868. године. С обзиром да Михаило није имао законских наследника, Србијом је управљало трочлано Намесништво, које је 1869. године донело тзв. "Намеснички устав".

¹⁴ Овај Устав је израђен по угледу на француску уставност, тј. на Устав из 1791. године и Уставне повеље из 1814. године.

¹⁵ Ово је био тзв. период уставнобранитеља.

Овај Устав је, за разлику од претходних, црквама посветио много више пажње, тј. цео осми део, који у члану 119. наводи да слободно јавно обављање верских обрада имају све вероисповести, које су у Србији тадашњим законима биле признате или које посебним законом буду признате, а главни заштитник свих вероисповести које су признате у држави, био је Књаз (члан 120. став 1. Устава), док су "духовна надлежатељства" свих вероисповести била под надзором министра црквених послова (члан 120. став 2.), чије је одобрење било потребно и за преписку духовне власти Српске православне цркве са властима или саборима изван земље. О улози и значају овог министра (као представника државе), говори и чињеница да се преписка свештеника других вероисповести са властима и саборима изван земље, морала подносити на увид и његово одобрење, док је његово одобрење било потребно и за обнародовање сваког акта у Србији, који би дошао од духовних власти или црквених сабора изван земље (члан 121.). Такође, о значају и надлежностима министра црквених послова, говори и чињеница да се против злоупотреба духовних власти, било које од признатих вероисповести, жалба подносила управо њему (члан 122.). Коначно, о односу цркве и државе у то време, према наведеном уставу, говори и одредба члана 123, према којем су свештена лица у вршењу својих грађанских права, успостављању међуљудских односа и обављању делатности, као и коришћењу свог имања, потчињена општим земаљским законима (а не црквеним).

Сви режими модерне Србије су били склони да користе цркву за своје циљеве, тако да ни митрополит није успео овим Уставом да рад цркве ослободи зависности од државе. Наиме, он је састављајући наведени црквени Устав, ставио 96 чланова, али је Књаз Милош (као први човек у тадашњој Србији и носилац највише власти) одмах одбацио 30 чланова, при чему се мешао и у рад самог Синода¹⁶, о чему говори и сам избор Петра Јовановића за митрополита¹⁷. Имајући у виду чињеницу да је Милош био апсолутиста и да није желео да дели власт ни са ким, после доношења Сретењског устава 1835. године (који је трајао непуна два месеца), донет је тзв. "Турски" устав у облику султановог Хатишерифа 1838. године, којим је ограничена Књажева самовоља. Зато је он био принуђен да 1839. године абдицира и напусти Србију, у коју се вратио 1858. године на позив Светоандрејске скупштине и владао све до своје смрти 1860. године. Само годину дана после његовог повратка на власт (1859.), на чело Српске цркве је дошао епископ шабачки Михаило Јовановић, који је постао митрополит београдски, али је и он осетио у свом деловању непосредно мешање самог Књаза, као представника државе. Наиме, иако он има велике заслуге за државу, јер се лично заузео код руског цара да се Русија укључи у српско-турски

¹⁶ Новаковић, Д., *нав. дело*, стр. 203.

¹⁷ Наиме, на примање високог монашког чина, сам Милош је натерао Петра, који је радио пре тога као секретар Народног суда у Крагујевцу, а касније и као секретар Кнежеве канцеларије. Тиме је Књаз желео да сам надгледа цркву, као и њене делатности, управо преко својих људи у које је имао поверења.

рат 1877/78. године¹⁸ и настојао да оствари циљеве националне политике, био је смењен 1881. године на предлог Министра просвете и црквених дела, Стојана Новаковића. То значи да је, опет, држава била изнад цркве, а његова смена је уследила због противљења увођења закона о црквеним таксама, што је и учињено 1883. године, а сви епископи у Србији су одбили да се повинују измени Црквеног закона о уређењу свештеничког стања. Због тога су сви били смењени, а до хармонизације односа између цркве и државе, дошло је тек у време управе митрополита Димитрија Павловића, који је био на челу Српске православне цркве од 1905. до 1920. године.

4. Однос Цркве и државе у Краљевини Србији

После усвајања овог Устава из 1869. године, за Србију су наступиле веома значајне године, на које смо већ указали у претходном пасусу, а пре свега, добијање независности на Берлинском конгресу 1878. године и формирање првих политичких партија 1881. године. Ту, мислимо, пре свега, на Народну радикалну странку, основану 8. јануара наведене године, која је успела да консолидује своје редове и да оствари доношење Устава из 1888. године, који се захваљујући чињеници да су представници ове странке имали већину у тадашњем парламенту, назвао "Радикалским уставом". Овај Устав је остао упамћен у српској уставној историји, по томе што је установио неке институте који до тада нису били познати у нашој уставности, као што су: "1) увођење парламентарног режима; 2) давање Народној скупштини законодавне и буџетске власти; 3) увођење политичке одговорности Владе парламенту; 4) увођење непосредних избора; 5) усвајање система сразмерног представништва за расподелу посланичких мандата; 6) увођење окружне, среске и општинске самоуправе; 7) гарантовање нових права и слобода (права грађана су проширена и зајемчена); 8) оснивање нових институција и установа"¹⁹, али је значајно нагласити да је, на један доста јаснији начин и разумљивијим језиком, регулисао однос цркве и државе (Део XIII). Наиме, одредбом члана 190. овог Устава је утврђено да унутрашња управа источно-православне цркве припада Архиепископском сабору, а за друге вероисповести, унутрашња управа припада њиховим духовним властима, док све ове духовне власти стоје под надзором министра црквених послова (то значи, под управом државе). Када је реч о уређењу црквених власти и богословских школа источно-православне цркве, треба рећи да се оно доноси у складу са законом и договором министра са Архиепископским сабором. Одредбама члана 191. овог Устава, предвиђено је да

¹⁸ Захваљујући вођењу овог рата, ослобођени су нишки, врањски, топлички и пиротски окрузи, а то је довело и до одржавања Берлинског конгреса 1878. године, на коме је Србија добила независност.

¹⁹ Батављевић, Д., *Уставно право, Друго измењено и допуњено издање*, Крагујевац, 2022, стр. 301.

црквене власти суде свештеницима за кривице учињене у свештеничким дужностима, док за кривице које се кажњавају по кривичном закону, суде државне власти. Међутим, жалбе против злоупотреба црквених власти у земљи било које вероисповести, подносе се министру црквених послова (што значи, државном органу), а свештена лица и црквене установе су, у погледу грађанских односа и својих имања, потчињени земаљским (а не, црквеним) законима.

Коначно, указаћемо и на одредбе члана 192. овог Устава, које на сличан начин, као и претходни Устав из 1869. године, регулишу преписку духовних власти Српске православне цркве са страним црквеним властима, саборима и синодима. Наиме, став 1. овог члана утврђује да се ова преписка врши уз надзор и одобрење министра црквених послова, док се службена преписка других вероисповести у тадашњој Србији са страним црквеним властима, саборима и синодима, морала такође подносити на увиђај и одобрење овом министру. Такође, министар црквених послова је имао значајну улогу у обнародовању и извршавању службених писама или наредби црквених власти, сабора и синода са стране, јер никаква црквена власт у Србији тада то није могла урадити без њега (члан 192. став 3.).

Бурна политичка дешавања су карактерисала период од доношења Радикалског устава из 1888. године до Априлског (Октроисаног) устава из 1901. године, који је тадашњи Краљ Александар Обреновић "подарио" српском народу. Одредбе које су посвећене цркви и верским заједницама садржане су у Делу XI, који је носио назив "Вероисповеди". Тако, у члану 98. који регулише однос државе и цркве, стоји одредба да све црквене власти у Краљевини стоје под врховним надзором министра црквених послова, док уређење црквених власти, по претходном саслушању Архијерејског сабора, прописује нарочити закон. Оно што је карактеристично за све стране вероисповести, прописује став 3. овог члана, који указује да се у њиховом унутрашњем уређењу оне управљају по законима својих вера, док су у свему осталом подложне надзору министра црквених послова. Коначно, и овај Устав у ставу 4. наведеног члана, регулише преписку између црквених власти туђинских вероисповести у Краљевини, са другим властима у иностранству, указујући да она није дозвољена без одобрења министра црквених послова, а ово одобрење је потребно и за објављивање било каквог акта произашлог од туђинских власти.

Међутим, само две године после доношења овог Устава, дошло је до познатог Мајског преврата, тј. убиства Краља Александра (и његове супруге, Драге Машин), које је извршено у ноћи између 18. и 29. маја 1903. године²⁰, чиме је угашена династија Обреновић, а на власт враћен Краљ Петар I Карађорђевић. Нови Краљ је успоставио парламентаризам у Србији, а основ за то је било враћање на снагу Устава из 1888. године (тзв. "Радикалског устава"), под називом

²⁰ Главни повод за извршење овог чина је био државни удар Краља Александра Обреновића, који је извршен у ноћи између 24. и 25. марта 1903. године.

новог Устава из 1903. године. Њиме су извршење само незнатне промене у уставном тексту (углавном, правно-техничке природе), структура власти је остала иста, тако да и уставне одредбе које се тичу Цркве и верских заједница, нису промењене. Отуда, не бисмо понављали оно што смо већ о томе говорили у напред наведеном тексту, анализирајући Устав из 1888. године, тј. одредбе посвећене овој материји.

Треба рећи да је црква током Првог светског рата (1914-1918.) претрпела велика страдања, јер је велики број свештеника и црквених великодостојника био побијен или интерниран. Све то указује на чињеницу да је Српска православна црква, иако аутономна, била оптерећена великим утицајима (па, чак и присилама) државе, која је, у сваком тренутку желела и настојала да њоме управља. Поред тога, цркву су оптерећивали и други проблеми, с обзиром да су свештеници, у почетку, били махом богословски необразовани, а црква је имала намеру да просвећује народ. Зато је свештенство одувек уживало велики углед и поверење грађана, али је, истовремено, било и највећи савезник партијама у доласку на власт. Свештеници су били посредници између народа и власти, али је чињеница да су они увек стајали уз народ, увек када је то требало, а посебно током бројних буна²¹. Треба нагласити да је ту постојао један парадокс, када је у питању однос цркве и државе – иако су архијереји били под директном управом владајуће династије²², они су били људи од поверења те исте династије. Наиме, кад год је требало, владајућа династија их је подстицала (боље рећи, користила) да они употребе своје везе са светом, пре свега са православном Русијом, ради остваривања одређених државних циљева.

5. Положај Српске православне цркве између два светска рата

Избијање Првог светског рата (1914-1918.) је донело незабележена страдања у материјалном, демографском, економском, друштвеном и сваком другом смислу Србије и српског народа. То је био период застоја у развоју правне науке и консолидовању правног система, а самим тим и у правном регулисању односа између Цркве и државе. Крфска декларација је у својој тачки 7. прокламовала систем признатих цркава и верских заједница, који је годину дана касније примењиван и у новоствореној Краљевини СХС, речима: " Све признате вероисповести вршиће се слободно и јавно. Православна,

²¹ Ту мислимо, пре свега, на једну од најзначајнијих – Тимочку буну из 1883. године. Наиме, после ње је било осуђено 729 лица, од којих је 11 било свештеника. Видети шире: Радић, Р., *Православна црква у Србији у време краља Милана Обреновића*, Зборник Матице српске за историју, бр. 77-78/2008, стр. 232.

²² Овај парадокс је постојао због тога што су све династије у представницима цркве виделе ривале, пре свега због њиховог високог образовања, које су временом стицали.

Римокатоличка и Мухамеданска вероисповест, које су по броју следбеника најјаче у нашем народу, биће једнаке и равноправне према држави. На основу ових принципа законодавац ће се старати, да се чува и одржава Конфесионални мир, који одговара духу и прошлости целокупног нашег народа". Овај систем је нормативно имплементиран у Видовданском уставу, који је донет 1921. године, али државна власт, и поред тога што је то више година настојала, није успела да донесе закон ради уређивања правног положаја признатих цркава и верских заједница на исти начин, па је тај процес започет после доношења шестојануарске диктатуре 1929. године. Резултат таквог настојања је доношење два устава и четири системска закона, који су се односили на четири признате цркве и заједнице (СПЦ, Цркву аугзбуршког исповедања, Исламску заједницу и Јеврејску заједницу), док Римокатоличка црква није прихватила уређивање њеног правног положаја законом. Њени представници су тражили закључивање међународног уговора, који би био склопљен са Светом столицом, тзв. конкордата и којим би решио положај католичке цркве у тадашњој држави.

Позната је чињеница да су Хрвати, већ после самог стварања Краљевине СХС, тј. годину дана касније (1919.) у Загребу организовали протесте, наводећи да се треба решити српске доминације у држави и да треба поделити данашњу територију Босне и Херцеговине између Срба и Хрвата. Они су од самог почетка гледали како да изађу из Краљевине Југославије, а посебан ударац тадашњем југословенству, било је стварање једне фантомске, вештачке територијалне јединице - Бановине Хрватске (1939-1941.), која је обухватала неке градове данашње Босне и Херцеговине, Словеније и Србије. Захваљујући тако посебном положају Бановине, створени су основи целокупне државне инфраструктуре Независне Државе Хрватске (НДХ), настале 1941. године²³. После Другог светског рата, за време комунистичког режима, иако се врло брзо показало да је национализам укорењена појава у целокупном тадашњем југословенском друштву, која је изазивала скоро све кризе које су тада настајале на простору Југославије, није се смело указивати и изражавати незадовољство таквом ситуацијом. Све је покривано познатом флоскулом "чувања братства и јединства као зенице ока свог". Отуда је улога Цркве у тим временима била значајна, јер је исказивала много слободније незадовољство таквим стањем²⁴, иако је и на њу од стране тадашње власти вршен велики притисак, па је чак, у неким случајевима била и злоупотребљена од комунистичког режима. Црква је, за разлику од власти, увек истицала да је вера

²³ Tomasevich, J., *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*, Stanford, Stanford University Press, 2002, p. 56.

²⁴ Шљивић, Д., *Православље и политика у Србији*, у: Јабланов Максимовић, Ј., Крстић, А. (прир.), *Црква у плуралистичком друштву*, Зрењанин, Фондација Конрад Аденауер, Хришћански културни центар, 2009, стр. 82.

старија од нације и чувала је током свог вишевековног постојања, верски идентитет и српско национално биће.

Неспорна је чињеница да овде морамо да укажемо на 1918. годину, када је дошло до завршетка тзв. "Великог рата" и стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, тј. Прве југословенске државе. Само годину дана после тога (1919.), дошло је до обједињавања митрополија и епископија православних Срба, о чему је обавештена Цариградска патријаршија, а годину дана после тога (1920.), дошло је до проглашавања њиховог уједињења и поновног васпостављања Пећке патријаршије²⁵. У периоду од 1920. до 1930. године, тронем Светог Саве је управљао патријарх Димитрије²⁶, који је доста радио на обнови храмова у порушеној земљи, као и на просветном плану, кога на трону смењује Варнава Росић (1930-1937.), који је живот окончао под неразјашњеним околностима. У Краљевини СХС, црква није више била под директним утицајем краља, тако да се више није могло говорити само о односу поглавара СПЦ²⁷ и државе (представника власти), већ о односу Сабора и Краља (органа власти). После смрти патријарха Варнаве, на трон Светог Саве је дошао патријарх Гаврило V Дожић, који је на овом месту био у времену од 1938. до 1950. године. Чињеница је да су Краљевину СХС, односно Краљевину Југославију (променила назив 1929. године) потресале бројне кризе, али се може рећи да је тај период између два светска рата био "златни период", када је у питању добар и плодносан однос цркве и државе. Може се слободно рећи да је црква настојала да се образују сви народи у Краљевини, без обзира из којих средина долазе, тако да су све верске школе имале помоћ (субвенције) од стране државе преко Министарства просвете²⁸. Овде треба напоменути и чињеницу да је у претходном периоду био актуелан покрет Словена за национално ослобођење у неколико земаља Средње и Југоисточне Европе, настао крајем XVIII и почетком XIX века. На основу овог покрета, крајем XIX века је формиран и тзв. Неословенски покрет, који је имао исте задатке, као и решавање проблема једнакости између словенских народа. Идеје панславизма су се протезале и у првој половини XX века, а посебно између два светска рата, када су оне нашле свој израз у Соколском покрету, који је неговао основно начело "У здравом телу, здрав дух", тј. основни принципи соколства су били свестраност, природно васпитање, добровољност и братство међу члановима²⁹. Овај Покрет је имао великог удела у очувању Југославије између два светска

²⁵ Само две године после овог васпостављања (1922.), цариградски патријарх је потврдио обнову и самосталност српске патријаршије, што је представљало почетак нове епохе за СПЦ.

²⁶ Први патријарх уједињене Српске православне цркве.

²⁷ Наиме, када се, у овом периоду, говори о патријарху, треба имати у виду да је ту реч, пре свега, о Светом архијерејском сабору, где је патријарх само први међу једнакима.

²⁸ Шљивић, Д., *Православље и политика у Србији*, нав. чланак, стр. 75.

²⁹ Оснивачка скупштина је одржана 16. фебруара 1862. године у Прагу.

рата, с обзиром да су његови центри постојали у Београду, Загребу и Љубљани пре Првог светског рата. На соколским слетовима су учествовале хиљаде и хиљаде младића и девојака, а основни циљ одржавања ових слетова је било промовисање панславизма и изражавање јединства и недељивости свих словенских народа³⁰.

Када је реч о Уставу Прве југословенске државе, познатијем по имену "Видовдански устав", донетом 28. јуна 1921. године, треба рећи да он, за разлику од претходних устава, није материји која је предмет нашег рада посветио посебно поглавље, него је овој изузетно значајној материји посветио одредбе које су садржане у два члана Одељка II, који носи назив "Основна грађанска права и дужности". Тако је, чланом 12. прописано да је зајемчена слобода вере и савести, да су све усвојене вероисповести равноправне пред законом и да, отуда, могу свој "верозакон" јавно да исповедају, с тим што је уживање грађанских и политичких права независно од исповедања вере. С обзиром да тада није постојао тзв. "приговор савести" (који данас постоји у Републици Србији), одредбама овог члана је било прописано да нико не може да буде ослобођен својих грађанских и војних дужности и обавеза позивајући се на прописе своје вере. Такође, било је предвиђено и да се усвајају оне вере, које су у ма ком делу Краљевине већ добиле законско признање³¹, док су друге вере могле бити признате само законом.

У оквиру овог Одељка посвећеног основним правима и дужностима, било је предвиђено и да нико није дужан да своје верско осведочење јавно исповеда, док је усвојеним и признатим верама било признато право да могу да одржавају везе са својим врховним верским поглаварима и ван граница државе, уколико то траже духовни прописи појединих вероисповести, с тим што ће се законом регулисати начин на који се те везе могу одржавати. С обзиром да су тада постојале регистроване политичке партије, које су се бориле за освајање власти на изборима и после истих, зависно од успеха и добијених гласова, водиле државу, чланом 12. је било предвиђено и да верски представници не смеју да употребљавају своју духовну власт преко верских богомоља или, уопште, при вршењу своје званичне дужности, у било какве партијске сврхе. Врло значајне одредбе које су саставни део члана 16. и које регулишу ову материју, садржане су у ставовима који прописују да све школе морају да дају морално васпитање и да развијају свест о заједничкој држави у духу народног јединства и верске трпеливости. Што се тиче школовања, било је предвиђено да је основна настава државна, општа и обавезна, док се верска настава давала по жељи

³⁰ Ћирић, В., *Однос СПЦ и власти у модерној Србији (1831–2010)*, Ком, vol. I (1)2012, стр. 138.

³¹ Ове усвојене и признате вере су могле самостално да уређују своје унутрашње верске послове и да управљају својим задужбинама и фондовима у границама закона.

родитеља, односно старалаца, подвојено по вероисповестима, а у сагласности са њиховим верским начелима.

6. Однос државе и Цркве и њен положај у Другој југословенској држави

Сагледавајући положај Српске цркве, треба указати на чињеницу да је један од најмрачнијих периода у целој њеној историји био период од 1945. до 1990. године. Наиме, то је био период комунистичке Југославије, када је Црква била на маргинама друштвених збивања и скоро потпуно девастирана. Разлог томе је што су комунисти, дошавши на власт после Другог светског рата, укинули све законе који су били везани за Цркву и њено финансирање из 1939. године³², одузевши јој, путем аграрне реформе 1946. године, велику имовину национализацијом. Оно што је посебно значајно нагласити, јесте доношење Одлуке о укидању правних прописа донетих пре Другог светског рата, којом је укинута и Устав СРЦ из 1931. године³³, што је потврдио и Устав ФНРЈ из 1946. године³⁴. Тешке године за Српску православну цркву су наступиле и због тога што је Цркви било одузето право да издаје јавне исправе, јер је вођење матичних књига прешло у надлежност државе. Међутим, доласком патријарха Гаврила Дожића из заробљеништва у Немачкој крајем 1946. године, дошло је до сазивања Архијерејског сабора, чији је циљ био доношење новог Устава СРЦ, али у складу са законима нове државе. Тако је Црква, временом била принуђена да доноси и бројне уредбе, уговоре и друге акте, ради усклађивања својих прописа са новим државним поретком.

Успостављањем комунистичког режима после Другог светског рата, нормативно је имплементиран систем одвојености државе и цркве, али су одмах наступиле и неприлике за верске заједнице, с обзиром да је тадашњи режим спроводио терор према свештеницима, верским службеницима и верницима. То се осећало у свим областима друштва, а посебно када је црквама и верским заједницама национализована огромна имовина, с тим што је донето три устава, један савезни и шест републичких закона о правном положају црква и верских заједница. Међутим, иако су ови уставни и закони прокламовали и гарантовали право на слободу вероисповести, држава је исто право, у пракси, грубо кршила и нарушавала.

³² Грђић, Р., *Опита обнова црквеног живота и устројства*, у: Владислав, мит. добробосански, Веселиновић, Р. Л., Гардашевић, Б. Дурковић Јакшић, Љ., Кашић, Д., Протић, М. (прир.), Српска православна црква 1920–1970, Београд, издање Архијерејског синода Српске православне цркве, 1971, стр. 241-242.

³³ Службене новине Краљевине Југославије, бр. 275-86/1931.

³⁴ Службени лист ФНРЈ, бр. 10/1946.

Бројни примери говоре о томе колико су верске заједнице у овом периоду биле у неповољном положају. Наиме, тек је осам година после завршетка Другог светског рата, тј. 1953. године, донет први Закон о положају верских заједница, којим је било предвиђено да Српска православна црква, као и друге верске заједнице, имају статус правног лица, а не друштвене заједнице. То значи да је по одредбама грађанског права, свака од њих имала надлежност само у верским стварима, сагласно одредбама Устава ФНРЈ из 1946. године да је Црква одвојена од државе и да су "верске заједнице, чије се учење не противи Уставу, слободне у својим верским пословима и у вршењу верских обреда", као и да су "верске школе за спремање свештеника слободне", али да стоје под општим надзором државе (члан 25. став 2-5). Такође, била је забрањена злоупотреба цркве и вере у политичке сврхе, с тим што је држава могла материјално да помаже верске заједнице. Имајући у виду да су тадашњи републички уставни, такорећи, само преузимали (боље рећи, преписивали) решења из савезних устава, оно што је речено поводом односа државе и цркве (и верских заједница) анализирајући Устав ФНРЈ из 1946. године, важи и за Устав Народне Републике Србије из 1947. године. Изгледало је, имајући у виду тадашњи однос државе према религији и верским заједницама и доношење нових законских прописа, да Цркву треба потпуно укинути. Тако, на пример, одмах после завршетка Другог светског рата, православне богословије су биле укинуте, али је већ после две године (1947.) у Призрену, ипак, било дозвољено поновно отварање Богословије.

С обзиром да су Другу југословенску државу пратила бројна политичка превирања, 1963. године је донет Устав СФРЈ, који је само једним чланом, садржаним у Глави III, под називом "Слободе, права и дужности човека и грађанина", регулисао материју која је предмет овог рада. Тако је одредбама овог члана 46. прописано да је исповедање вере слободно и да представља приватну ствар човека и да су верске заједнице одвојене од државе, да су слободне у вршењу верских послова и верских обреда и да могу оснивати верске школе за спремање свештеника, а у томе их може материјално помагати друштвена заједница. Такође, верске заједнице су могле да имају, у границама које су биле одређене савезним законом, право својине над непокретностима. Коначно, овим чланом је била предвиђена и одредба према којој је противуставна свака злоупотреба вере и верске делатности у политичке сврхе. Потпуно исте одредбе посвећене црквама и верским заједницама, садржане су у члану 174. Устава СФРЈ из 1974. године, тако да се овде не бисмо задржавали на њиховој анализи. То исто се може рећи и за уставе Социјалистичке Републике Србије из 1963. и 1974. године, који су, у потпуности преузели решења из савезних устава.

Временом је комунистички режим почео да увиђа да такав однос према Цркви, тј. према верским школама, образовању и свему што је везано за религију, ствара незадовољство и отпор код грађанства. То је било време атеизма, када су се људи, због таквог односа државе према Цркви и због страха

од евентуалних последица, изјашњавали као атеисти. Међутим, после само три деценије од почетка таквог односа, долази до знатних промена и ослобађања грађана поводом свог изјашњавања о вероисповести, тј. до враћања верника цркви. О томе говори податак да се седамдесетих година XX века, црквени календар издаје, безмало, у милионском тиражу, а поједина дела која обрађују верска питања доживљавају и по неколико издања³⁵. Поред тога, значајно је нагласити да су, већ 1967. године, покренуте новине Српске патријаршије, под називом "Православље", настављено издавање научног часописа Богословског факултета под називом "Богословље", а покренуто је и издавање стручног часописа "Теолошки погледи" 1968. године. Такође, значајно је и улажење Српске православне цркве у Светски савет цркава са седиштем у Женеви 1965. године, али управо под притиском државе, после чега креће и штампање богослужбених књига на црквено-словенском језику. У томе се види један позитиван корак државе према цркви, тако да, иако се на први поглед чини да је комунистичка Југославија чинила све да "затре веру и уништи Цркву"³⁶, ипак је давала, повремено, и одређене уступке. Наиме, то југословенство, које нас је, морамо признати, много коштало³⁷, а Србија је уложила своју државност зарад стварања Прве југословенске државе – Краљевине СХС. Нажалост, то је била само привремена творевина империјалистичких сила и начин да Словенија и Хрватска, као чланице побеђене Аустроугарске монархије, постану победничке силе и наставе свој пут ка остварењу свог вишевековног сна да имају своју државу. У томе им је Србија несебично помогла надајући се стварању једне целовите, јединствене државе Југославије, у којој ће коначно бити решено српско национално питање, уз међусобно поштовање свих народа и народности у новоствореној Краљевини 1918. године, односно, Републици на Другом заседању АВНОЈ-а 1943. године, што је озваничено и првим Уставом послератне Југославије 1946. године. Међутим, то југословенско расположење је полако, али сигурно, временом опадало, тако да се и сам доживотни председник Југославије и "највећи син" српског народа, Јосип Броз Тито, који се непосредно после Другог светског рата изјашњавао као Југословен, у својим говорима који се тичу његове националне припадности, постепено све више изјашњавао као Хрват, тј. истицао је своје хрватско порекло³⁸.

³⁵ Ракић, Р., *Издавачка делатност Цркве од 1945. до 1970. године*, у: Владислав, мит. дабро-босански, Веселиновић, Р. Л., Гардашевић, Б., Дурковић Јакшић, Љ., Кашић, Д., Протић, М. (прир.), Српска православна црква 1920–1970, Београд, издање Архијерејског синода Српске православне цркве, 1971, стр. 295.

³⁶ Тирић, В., *нав. дело*, стр. 141.

³⁷ Србија је као једина међународно призната држава пре Првог светског рата, у овом тзв. "Великом рату" доживела биолошку катастрофу изгубивши око 1.250.000 становника, тј. скоро трећину укупног становништва.

³⁸ Marković P., *Titova shvatanja nacionalnog i jugoslovenskog identiteta*, види: *Dijalog povjesničara – istoričara*, red. H.G. Fleck, I. Graovac, t. 2, Zagreb, 2000, стр. 237–253.

Често се пише да је Тито увео појам "југословенство", али треба имати на уму чињеницу да је Прва југословенска држава створена под називом Краљевина СХС, да би после бројних побуна, парламентарних криза и других проблема везаних за очување те крхке заједнице (од које су сви имали користи - пре свега, Словенци и Хрвати, а највећу штету Срби), 1929. године променила назив у Краљевину Југославију. После Другог светског рата, врло брзо је дошло до обрачуна са политичким неистомишљеницима (најпре са Милованом Ђиласом 1953. године, а посебно са Александром Ранковићем 1966. године и многим другим Србима који су били уз њега). Сви су они, по хитном поступку, били искључени из Савеза комуниста Југославије (СКЈ)³⁹ и, уопште, из јавног живота. Све је то довело до извесног буђења националне свести код Срба, док је тзв. "Хрватско прољеће" и МАСПОК из 1971/72. године, довели до потпуно пробуђене националне свести у Југославији. Неспорна је чињеница да је Српска православна црква у тим тешким временима виђена као чувар националних интереса Србије, тако да је све већи број грађана (верника), постепено све више и отвореније износио своја верска и национална убеђења. То је довело до јачања делатности Цркве, пре свега у нижим социјалним круговима и руралним срединама, као и у оним срединама где је било национално мешовито становништво⁴⁰.

7. Меморандум САНУ и његов утицај на промену односа Цркве и државе

Оно што је направило једну значајну прекретницу у односима цркве и државе, јесте познати Меморандум Српске академије наука и уметности, објављен 1986. године, који је изазвао праву буру у друштвеном и политичком животу тадашње СФРЈ Југославије. Те бурне реакције су биле резултат погледа појединих чланова САНУ-а⁴¹, који су на један свеобухватан начин, по први пут у послератној Југославији, указали да је политика КПЈ, а затим СКЈ, предвођена доживотним председником и "највећим сином српског народа", Јосипом Брозом Титом, одувек ишла ка слабљењу Србије. У тексту овог документа, који је доста детаљно сагледао целокупну ситуацију у југословенској федерацији и указао на многобројне проблеме који су оптерећивали њено функционисање (као и сам опстанак), највеће реакције су изазвали погледи његових аутора на стање нације и захтева за темељном реорганизацијом државе. Указано је на оно

³⁹ До 1952. године постојала је Комунистичка партија Југославије (КПЈ).

⁴⁰ Ту мислимо, пре свега, на Далмацију, Славонију и Босну и Херцеговину.

⁴¹ У изради овог документа су учествовали наши најпознатији академици тога времена: Павле Ивић, Антоније Исаковић, Душан Каназир, Михаило Марковић, Милош Мацура, Дејан Медаковић, Мирослав Пантић, Никола Пантић, Љубиша Ракић, Радован Самарцић, Миомир Вукобратовић, Василије Крестић, Иван Максимовић, Коста Михаиловић, Стојан Ћелић и Никола Чобелић.

што се деценијама прећуткивало, а ту мислимо, пре свега, на континуирано кршење основних људских права српског народа (и другог неалбанског становништва на Косову и Метохији), њихово протеривање са вековних огњишта и насељавање породицама из Албаније, затим на дискриминацију Срба уставним уређењем утврђеним тада важећим Уставом из 1974. године⁴², превелику подршку другим републикама и неопходност промена у земљи, ради њеног опстанка. Црква је одмах по објављивању садржаја овог документа, подржала ставове његових аутора, јер је она одувек радила на уједињењу свих Срба у једну државу.

Посматрано са ове тачке гледишта и данашње дистанце од скоро четири деценије, не можемо, а да се не запитамо како је могуће да многе "умне главе" тога времена нису схватале суштину Меморандума и намеру академика који су га стварали и који су, заиста, умне главе, који су по први пут, на један студиозан начин, на основу својих научних истраживања уз навођење бројних аргумената, указали на тадашње стање у друштву. Многи су осудили такво њихово схватање бројних проблема, навођење узрока и предлагање решења, наводећи да је то српски национализам и да он може изазвати даљу кризу и ескалацију других националиста. Један од њих је био и тадашњи председник Председништва Централног комитета СКЈ, Слободан Милошевић, као и многе друге угледне личности из привредног, културног и политичког живота Републике Србије. Није чудно што су представници других република осуђивали овај Меморандум, али је чудно што су, управо те наше "умне главе" превиделе шта се дешавало на овим просторима, почев од стварања Прве југословенске државе 1918. године, па све до тадашњих осамдесетих година прошлог века. Наиме, за све то време у другим републикама је тињао национализам, који је био увек уперен против Србије и српског народа, јер се на Србију гледало као на чланицу југословенске заједнице која спроводи неку хегемонију, да је треба стално слабити и да јој, како је то говорио Мика Трипало, један од главних вођа тзв. "Хрватског пролећа" или МАСПОК-а (Масовног покрета)⁴³, треба "скресати крила"⁴⁴.

На све ове изливе национализма и сецесионизма у другим републикама гледало се другачијим очима, а најчешће прећуткивало, да би се сачувао

⁴² Овај Устав се оправдано називао "гробаром друге Југославије", који је само омогућио даље растакање федерације, омогућио покрајинама (које су постојале само у Србији) да постану конститутивни елемент федерације и добију све елементе државности, као и створио услове за слабљење савезне државе, а јачање република и њихово удаљавање ка отцепљењу, што се, убрзо и догодило.

⁴³ Овај националистички и сецесионистички покрет је био 1971. године.

⁴⁴ То је и реализовано формирањем социјалистичких аутономних покрајина – САП Војводине и САП Косова и Метохије и давањем елемената државности.

социјални мир, очувало тзв. "братство и јединство"⁴⁵. Наиме, национализам уопште није негативна појава, него шовинизам, јер национализам представља приврженост сопственом народу и држави и љубав према њима, а никако, мржњу према неком другом народу. Национализам не сме да се јавља у неким својим екстремним облицима, јер онда губи свој смисао, а десило се, управо, супротно од онога што су многи теоретичари, политичари и други "стручњаци" тога времена причали. Из Србије није било прогона било кога по основу припадања другом народу, другој религији, раси, боји коже и слично, а из свих бивших република (негде више, а негде мање) дошло је до исељавања српског становништва и напуштања вековних огњишта. Ту мислимо, пре свега, на Хрватску и Словенију, мада је положај припадника српског народа, оптерећен бројним проблемима и дан-данас у Босни и Херцеговини, Северној Македонији, а најалост и у Црној Гори. О јужној српској покрајини, Косову и Метохији (која се од 2008. године, проглашењем Устава Републике Косово, од највећег дела домаће и светске јавности наводи као Република Косово). Управо, због свега напред наведеног, Српска православна црква је, с правом, подржала ставове Меморандума и њених аутора, али је, као што смо напред навели, од многих "стручњака", који нису видели или нису хтели да виде право стање, да се не би замерили другима због својих ставова, наша Црква критикована. А, она је, уствари, само на основу вишевековног искуства, а посебно односа према српском народу у XX веку, само правилно сагледала стање ствари, стала на праву страну и предложила мере за излазак из кризе. Наиме, не треба заборавити да су се власти, идеологије и њихови носиоци, не само код нас, него и у другим државама, често мењали, али је Црква увек била уз свој народ, без обзира колико је то било, у одређеним тренуцима, у супротности са владајућим структурама и њиховим схватањима. Црква нас је одржала кроз векове, сачувала јединство народа, школовала најумније представнике свога времена, вековима представљала једини центар писмености и развоја.

Када је реч о српској цркви и њеној улози, као и односу према држави од бројних промена у нашем друштву крајем XX века, растакања југословенске федерације и отцепљења бивших југословенских република, њиховог конституисања у независне државе и слично, треба рећи да су њена улога и значај данас много већи, него што је то било пре само неколико деценија. То је сасвим нормално, јер Српска православна црква и њен Свети архијерејски Синод на челу са Патријархом, треба увек да буду консултовани када је реч о важним државним питањима, чије решавање може да буде од великог значаја за опстанак народа. Тако се наша Црква увек оградаћивала од решавања

⁴⁵ Југословенски политичари су стално истицали и понављали Титове речи да "братство и јединство народа и народности Југославије морамо чувати као зеницу ока свог", али је то, уствари, било само на папиру и једна обична флоскула, које су се, најалост, држали само Срби.

проблема путем рата и залагала за мирно решавање истих, наводећи од формирања бројних странака у Србији и званичног увођења вишепартијског система 1990. године, да она "није страначка, него отаџбинска", као и то да "није партијска, него патриотска" институција⁴⁶. Такав став Цркве је најкоректнији и она увек треба да се залаже за признавање права српском народу, као што је то чинила пре избијања грађанског рата у бившој Југославији и за његово међународно признавање. Као што смо већ напоменули, Црква треба да буде увек антимилитаристичка (пацифистички настројена), против рата и за мир по сваку цену. Наравно, само до границе када је у питању биолошки опстанак нације, као што је то било током протеклих векова све до данашњих дана, посебно од периода турских освајања и кроз ратове вођене током XX века. У таквим тренуцима Црква је увек била уз свој народ и подржавала борбу против окупатора, без обзира са које стране света долази⁴⁷.

8. Стварање Треће југословенске државе и њен однос према Цркви и верским заједницама

После слома социјализма на глобалном нивоу, дошло је и до разбијања СФРЈ, а самим тим и до престанка важења Устава из 1974. године, јер су четири бивше југословенске републике (Словенија, Хрватска, Македонија и Босна и Херцеговина) прогласиле независност и отцепљење од бивше савезне државе. Отуда је донет Устав СРЈ⁴⁸ из 1992. године и Уставна повеља државне заједнице Србија и Црна Гора из 2003. године, с тим што су државе чланице ове нове савезне државе донеле своје уставе – Србија 1990. године, а Црна Гора 1992. године. У том периоду је и даље био у примени систем по коме су држава и црква биле одвојене⁴⁹, с тим што се примењивао систем међусобне сарадње у тој њиховој одвојености. Оно што треба нагласити јесте побољшање положаја цркве и регулисање уставно-правног положаја цркава и верских заједница на један савременији начин. Можемо рећи да је, коначно, после вишедеценијског

⁴⁶ Николић, М., *Ставови Српске православне цркве везани за кризу у бившој Југославији и њен однос према европским интеграцијама*, у: Јабланов Максимовић, Ј., Крстић А. (прир.), *Црква у плуралистичком друштву*, Зрењанин, Фондација Конрад Аденауер, Хришћански културни центар, 2009, стр. 95.

⁴⁷ Тако, на пример, прво причешће српске војске пре посласка у Бој на Косову, обављен је у Лазарици, цркви у Крушевцу, коју је подигао Кнез Лазар. Такође, подизање Првог српског устанка 1804. године у Орашцу и Другог српског устанка 1815. године у Такову, благословили су тадашњи највиши црквени великодостојници.

⁴⁸ Ову трећу југословенску државу чиниле су само две бивше југословенске републике – Србија и Црна Гора.

⁴⁹ Ово је била тзв. кооперативна одвојеност, а то је уређено по угледу на правни положај цркава и верских заједница у Европи.

застоја, државна власт приликом регулисања правног положаја цркве, схватила историјску улогу и значај верских заједница које су, биле и остале, институције *sui generis*, тј. институције своје врсте.

Иако би о значају и правној снази требало прво да пишемо о савезном Уставу из 1992. године, овде ћемо направити изузетак и рећи ћемо неколико речи о Уставу Републике Србије, који је донет две године раније, тј. 1990. године⁵⁰. На првом месту ћемо указати да су одредбе посвећене слободи вероисповести и верским заједницама концентрисане у једном члану (члан 41.), којима се јамчи слобода вероисповести, која обухвата слободу веровања, исповедања вере и вршења верских обреда. Такође, овим чланом се наглашава и гарантује одвојеност верских заједница од државе и чињеница да су оне слободне у вршењу верских послова и верских обреда, тако да оне могу оснивати верске школе и добротворне организације. Коначно, треба указати на оно што је веома значајно за овај однос и његово унапређење. То је чињеница да држава може материјално да помаже верске заједнице, што се од тада, па све до данас, небројено пута показало као позитиван напредак у обнови бројних верских објеката, изградњи нових, њиховом рестаурирању, иконописању и слично. Посебно наглашавамо помоћ државе у изградњи, тј. завршним радовима на нашем најзначајнијем верском објекту – Храму Светог Саве у Београду.

Анализирајући одредбе Устава СРЈ посвећене цркви и верским заједницама, можемо утврдити да су, сагласно члану 18. овог Устава, цркве одвојене од државе и равноправне и слободне у вршењу верских послова и верских обреда. Такође, овај Устав је својим одредбама члана 20. гарантовао једнакост, без обзира на веру, пол, језик, расу, националну припадност, политичко или друго уверење, једнакост свих пред законом и дужност свакога да поштује слободу и права других, као и одговорност за то. Мало је чудно што овај највиши општи правни акт тадашње државе (треће југословенске), тек у члану 43, својим одредбама зајемчује слободу веровања, јавног или приватног исповедања вере или вршења верских обреда, као и чињеницу да нико није дужан да се изјашњава о свом верском уверењу. Посебно је значајно да овај Устав својим одредбама утврђује да је кажњиво и противуставно свако изазивање и подстицање верске, расне, националне или друге неравноправности, као и изазивање и распиривање верске, националне, расне и друге мржње и нетрпељивости (члан 50.). Коначно, треба нагласити и чињеницу да је, по први пут, Уставом утврђен тзв. "приговор савести", тј. да ће се грађанину који, због верских или других разлога, не жели да испуни војну

⁵⁰ Због тога су упућиване бројне примедбе од стране правних теоретичара и конституционалиста да овај Устав, као републички (устав државе чланице савезне државе), није у сагласности са вишим правним актом од себе, за разлику од Устава Републике Црне Горе, који је донет после Устава СРЈ.

обавезу под оружјем, омогућити да исту испуни у Војсци Југославије без оружја или у цивилној служби у складу са савезним законом (члан 137. став 2.).

Имајући у виду да је, од самог доношења највишег општег правног акта новостворене државе, Устава СРЈ из 1992. године, било много проблема у функционисању ове двочлане федерације⁵¹, формирана је, већ после једне деценије, тачније 2003. године, државна заједница Србија и Црна Гора, која је била само једна привремена творевина, орочена на три године. Мајским референдумом из 2006. године, Црна Гора се одлучила за независност и доношење свог устава, што је учинила и Србија само неколико месеци касније (без референдума), доношењем тзв. "Митровданског" устава 8. новембра 2006. године, који је још увек на снази. Уставна повеља⁵² својим одредбама није регулисала однос државе и цркве, али је то учињено Повељом о људским и мањинским правима и грађанским слободама⁵³, донетом непуних месец дана касније. Наиме, овом Повељом од 28. фебруара 2003. године (члан 26.), сваком грађанину је гарантовано право на слободу мисли, савести, уверења или вероисповести, а то право обухвата и слободу да се остане при таквом уверењу или вероисповести или да се они промене према сопственом избору. Такође, нико није дужан да се изјашњава о својим верским или другим уверењима и свако је слободан да у приватном или јавном животу испољава своју веру или убеђење вероисповедањем, обављањем обреда, похађањем службе и наставом, појединачно или у заједници са другима. Ова слобода исповедања вере или убеђења могла је да се ограничи само законом и то ако је неопходно ради заштите јавне безбедности, здравља, морала или права других лица. Одредбама овог члана је родитељима, као и законским старатељима, зајемчено право да својој деци обезбеде верско и морално образовање, у складу са својим уверењима. То, свакако, можемо окарактерисати као значајан напредак у односу на ранији период, тј. за време постојања Друге југословенске државе и режима комунистичке власти. Коначно, веома значајне одредбе садржане су у члану 27. ове Повеље, које гарантују равноправност и одвојеност верских заједница од државе, њихову слободу у самосталном уређивању своје унутрашње организације, вршењу верских послова и верских обреда и право да оснивају верске школе и добротворне организације, у складу са законом. Наравно, и овим актом, као и Уставом СРЈ из 1992. године, био је гарантован приговор савести, тако да нико није био дужан да, противно својој вери или убеђењу, испуњава војну или другу обавезу, која укључује употребу оружја.

⁵¹ Позната је чињеница у упоредном уставном праву да су двочлане федерације тешко одрживе и да оне, најчешће, представљају неко прелазно решење. Тако је било и са СР Југославијом, која је замишљена да функционише као федерација, али је од самог почетка, практично, функционисала као конфедерација.

⁵² Службени лист Србије и Црне Горе, бр. 1/2003.

⁵³ Службени лист Србије и Црне Горе, бр. 6/2003.

Данас је српски народ изложен егзодусу и великој трагедији на Косову и Метохији, која погађа и Српску православну цркву, јер многи настоје да прекрајају историју и да, чак, присвајају манастире и цркве на овим просторима, који постоје вековима и говоре о томе да је јужна српска покрајина света српска земља на којој постоји око 1.500 православних манастира, цркава, црквишта и испосница. Међутим, оно што посебно забрињава, јесте чињеница да је Српска православна црква од 2008. године, па све до данас, искључена из тзв. спољашњег дијалога, тј. преговора о Косову и Метохији. Решавање косовско-метохијског питања треба да буде постављено на свесрпској основи, а не на политичкој и партијској, како је то било и како, нажалост, јесте⁵⁴. Држава Србија и Српска православна црква треба да носе највеће бреме одговорности за очување наше историјске покрајине Косова и Метохије у границама Републике Србије, као и за будућност српског народа, како у покрајини и Републици, тако и у целини. Међутим, данас је по питању Косова и Метохије таква ситуација да се Српској православној цркви признаје само право да изнесе своје мишљење, иако се ради о опасним и судбоносним политичким процесима.

9. Српска православна црква и њен положај према Уставу Републике Србије из 2006. године

Иако су сви напред наведени уставни закони модерне Србије несумњиво од изузетне важности за регулисање односа између државе, с једне стране и цркве и верских заједница, с друге стране, посебну пажњу морамо да посветимо анализи садашњег, важећег Устава из 2006. године и одредбама посвећеним овој материји. Наиме, овим актом, по први пут се наглашава световност државе, где се каже да је Република Србија световна држава, да су цркве и верске заједнице одвојене од ње и да ниједна религија не може да се успостави као државна или обавезна (члан 11.). Одредбама члана 21. овог Устава је забрањена свака дискриминација, по било ком основу, а посебно по основу вероисповести, политичког или другог уверења, културе, језика и слично. Посебно су значајне одредбе члана 43. овог акта, које гарантују слободу мисли, савести, уверења и вероисповести, као и право да се остане при томе или да се они промене, према свом сопственом избору. Такође, нико није дужан да се изјашњава о својим верским и другим уверењима и свако има слободу да испољава своју веру или убеђење вероисповедања. То може да чини путем обављања верских обреда, похађањем верске службе или наставе (појединачно

⁵⁴ Тако, Свети архијерејски Сабор СПЦ је од државних органа Републике Србије, буквално, искључен приликом одлучивања о статусу Рашко-призренске епархије и споменицима материјалне културе у њој. Тако је започела Социјалистичка партија, наставила Демократска странка, а преко ње и актуелна Српска напредна странка.

или у заједници са другима), као и да приватно или јавно изнесе своја верска уверења.

Наравно, као што то обично бива, ова слобода исповедања вере или уверења може да се ограничи законом, али само ако је то неопходно у демократском друштву, ради заштите живота и здравља људи, морала демократског друштва, слобода и права грађана зајемчених Уставом, јавне безбедности и јавног реда или спречавања изазивања и подстицања верске, националне или расне мржње. Као што је то и Повељом о људским и мањинским правима и грађанским слободама од 28. фебруара 2003. године било регулисано, став 5. члана 43. Устава Републике Србије гарантује родитељима и законским стараоцима, право да својој деци обезбеде верско и морално образовање у складу са својим уверењима. Одредбама члана 44. наведеног акта, црквама и верским заједницама су гарантоване равноправност и одвојеност од државе, као и могућност да равноправно, слободно и самостално уређују своју унутрашњу организацију, верске послове, да јавно врше верске обреде, да оснивају верске школе и њима управљају, у складу са законом. Наравно, као што је то и раније била пракса, овај Устав предвиђа могућност да Уставни суд Републике Србије може да забрани верску заједницу, али само ако њено деловање угрожава право на живот, право на психичко и физичко здравље, права деце или ако изазива или подстиче верску, националну и расну нетрпељивост. Коначно, треба рећи да важећи највиши општи правни акт, гарантује и приговор савести, тако да лице није дужно да, противно својој вери или убеђењима, испуњава војну или другу обавезу која укључује употребу оружја. Такво лице, које се позове на овај приговор, може да буде позвано да испуни своју војну обавезу без обавезе да носи оружје, у складу са законом.

Литература

- Батавeљић, Д., *Уставно право, Друго измењено и допуњено издање*, Крагујевац, 2022.
- Грђић, Р., *Општа обнова црквеног живота и устројства*, у: Владислав, мит. дабро-босански, Веселиновић, Р. Л., Гардашевић, Б. Дурковић Јакшић, Љ., Кашић, Д., Протић, М. (прир.), *Српска православна црква 1920–1970*, Београд, издање Архиепископског синода Српске православне цркве, 1971.
- Марковић, В., Ромић, М., *О уставности регистрација цркава и верских заједница – прилог проучавању државно-црквеног права*, у: Страни правни живот, год. LXIV, бр. 1/2020.
- Marković P., *Titova shvatanja nacionalnog i jugoslovenskog identiteta*, у: *Dijalog povjesničara – istoričara*, red. H.G. Fleck, I. Graovac, t. 2, Zagreb, 2000.
- Мирковић, Л., *Скитски устави Св. Саве*, Братство, бр. 28/1934.
- Николић, М., *Ставови Српске православне цркве везани за кризу у бившој Југославији и њен однос према европским интеграцијама*, у: Јабланов Максимовић, Ј., Крстић А.

- (прир.), Црква у плуралистичком друштву, Зрењанин, Фондација Конрад Аденауер, Хришћански културни центар, 2009.
- Новаковић, Д., *Начертаније о духовним властима као први закон о Православној цркви у Србији*, Историјски часопис, бр. 57/2008.
- Повеља о људским и мањинским правима и грађанским слободама, „Службени лист Србије и Црне Горе“, број 6/2003.
- Радић, Р., *Православна црква у Србији у време краља Милана Обреновића*, Зборник Матице српске за историју, бр. 77-78/2008.
- Ракић, Р., *Издавачка делатност Цркве од 1945. до 1970. године*, у: Владислав, мит. дабро-босански, Веселиновић, Р. Л., Гардашевић, Б., Дурковић Јакшић, Љ., Кашић, Д., Протић, М. (прир.), *Српска православна црква 1920–1970*, Београд, издање Архиепископског синода Српске православне цркве, 1971.
- Слијепчевић, Ђ. М., *Историја Српске православне цркве – 2*, Искра, Минхен, 1966.
- Tomasevich, J., *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*, Stanford, Stanford University Press. 2002.
- Ђирић, В., *Однос СПЦ и власти у модерној Србији (1831–2010)*, *Ком*, вол. I (1)/2012.
- Устав СПЦ из 1931. године, Службене новине Краљевине Југославије, бр. 275-86/1931.
- Устав ФНРЈ из 1946. године, „Службени лист ФНРЈ“, број 10/1946.
- Уставна повеља државне заједнице Србија и Црна Гора, Службени лист Србије и Црне Горе, бр. 1/2003.
- Шљивић, Д., *Православље и политика у Србији*, у: Јабланов Максимовић, Ј., Крстић, А. (прир.), *Црква у плуралистичком друштву*, Фондација Конрад Аденауер и Хришћански културни центар, Зрењанин, 2009.

*Dragan Bataveljic, Ph.D., Full-time Professor
Faculty of Law, University of Kragujevac
Wolfgang Rohrbach, Ph.D., Full-time Professor
University Dunav Krems, Austria*

THE POSITION OF SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN THE CONSTITUTIONS OF MODERN SERBIA

Summary: *In this paper the author first presents the history of Serbian Orthodox church which dates from the Middle Ages, pointing out its autonomous status which was proclaimed in 1219. The development of Serbian Orthodox Church and its rising to the highest dignity lasted one and half century when its further progress was interrupted by Ottoman conquest. The period of their rule was very harsh for Serbia and its people, as well as for their church since the Ottomans systematically vandalized and destroyed medieval monasteries and Orthodox churches. Its rise to the rang of patriarchate in 1346 lasted only one century, since after the fall of Smederevo in 1459 the Patriarchate of Peć was terminated. The following century*

was Dark Age for the survival of our church and the fight for its revival. Finally in 1557, the patriarchate was restored with its seat in Peć and remained there for two centuries to be terminated again in 1776. It was not before the middle of the 19th century that the hierarchy in Karlovac established the Patriarchate of Serbian Church in Sremski Karlovci which at that time belonged to Habsburg Monarchy. However, the position of Serbian Orthodox Church did not improve and only with the passing of Hattisharif, the Sultan's charter, in 1830, did the Serbian Orthodox Church receive the true autonomy with the prospects of better days ahead. Yet, again, the First World War brought new destruction of churches and persecution of priests and church dignitaries. The creation of the first state of South Slavs, Yugoslavia, and the events that followed gave hope that a comprehensive revival of the church would take place, along with its improved position. But this hope was dispersed with the outbreak of the Second World War. After the war and the establishment of a communist government and its repression of all religious activities, the Serbian Orthodox Church faced bleak future. Only in 1990s did the situation change.

The author of this paper has followed the origin, development, position, status and all other relevant aspects of Serbian Orthodox Church analyzing the available documentation, particularly the constitutions that were adopted in various historical periods, all the way up to the latest one, so called Mitrovdan Constitution, adopted in 2006.

Key words: *Serbian Orthodox Church, autonomy, Middle Ages, modern Serbia, Patriarchate in Peć, constitutions, canon law.*